

AMRUDIN HAJRIĆ

O upravnom i nepravnom govoru u Kur'anu

317

Amrudin Hajrić
*redovni profesor na Katedri za
filologiju Kur'ana*
amrudin.hajric@fin.unsa.ba

Stručni rad

Primljeno: 30. 9. 2025.
Prihvaćeno: 11. 12. 2025.

Ključne riječi:

Upravni govor, nepravni govor, arapski jezik, Kur'an, obrasci govora, partikule, interpunkcija

Sažetak:

Prenošenje tuđeg govora dio je svakodnevnog verbalnog izražavanja. Nekada je ono doslovno, a nekada se radi o prepričavanju ili parafraziranju. Prenošenje govora na jedan ili drugi način ima svoje razloge i povode, a tiču se postojanja ili nepostojanja potrebe da se sačuva autentična forma sadržaja govora. Kao što je slučaj s govorom općenito, i onaj u Kur'anu se prenosi na jedan od dva načina: direktno ili neposredno (upravni govor), odnosno indirektno ili posredno (nepravni govor). U Kur'anu se, naravno, većina verbalnih izražavanja nastoji prenijeti direktnim ili neposrednim načinom (upravnim govorom) zbog važnosti i značaja očuvanja izvorne forme sadržaja kur'anskog kazivanja te preciznosti i odgovornosti u prenošenju. U ovom radu ćemo vidjeti na koji način su u Kur'anu prisutne ove dvije vrste govora, s posebnim osvrtom na njihove obrasce koje je nužno prepoznavati radi adekvatnog razumijevanja i tumačenja njima izraženih kur'anskih sadržaja.

On Direct and Indirect Speech in the Qur'an

الحكاية والإخبار في القرآن الكريم

Keywords:

Direct speech, indirect speech, Arabic language, Qur'an, speech patterns, particles, punctuation

الكلمات المفتاحية:

الحكاية، الإخبار، اللغة العربية، القرآن الكريم، نماذج الكلام، الحروف، الترقيم

Abstract:

The reporting of others' speech is an integral part of everyday verbal expression. At times, it is rendered verbatim, while at other times it involves retelling or paraphrasing. Each mode of reporting speech serves particular purposes and is motivated by the need, whether present or absent, to preserve the authentic form of the original utterance. As with speech in general, speech in the Qur'an is conveyed in one of two ways: directly or immediately (direct speech), and indirectly or mediately (indirect speech). In the Qur'an, the majority of verbal expressions are conveyed through direct speech, owing to the importance of preserving the original form of Qur'anic discourse, as well as the precision and responsibility required in its transmission. This paper examines how these two types of speech are manifested in the Qur'an, with special attention given to their patterns, which must be recognized to achieve an adequate understanding and interpretation of the Qur'anic content expressed through them.

الملخص:

إن نقل كلام الآخرين جزء من التعبير اللفظي اليومي. فديكون ذلك النقل حرفياً ويمثل في بعض الأحيان الإخبار عن ذلك الكلام أو إعادة صياغته. ونقل الكلام بالطريقة الأولى أو الثانية له أسبابه ودوافعه، وهي تتعلق بتواجد الحاجة أو عدمها إلى المحافظة على صيغة الكلام الأصلية. إن الكلام في القرآن الكريم شأنه شأن الكلام عموماً فيُنقل بإحدى الطريقتين: مباشرة (الحكاية) أو بطريقة غير مباشرة (الإخبار). بطبيعة الحال، يُنقل معظم التعابير اللفظية في القرآن الكريم بالطريقة المباشرة (الحكاية) لأهمية المحافظة على الصيغة الأصلية لمضمون القصص القرآني والدقة والمسؤولية في النقل. فسُنرى في هذا البحث نمط تواجد هاتين الطريقتين من الكلام بالإشارة الخاصة إلى نماذجهما التي من الضروري معرفتها لأجل الفهم والتفسير المناسبين لما تمّ تعبيره بها من المضمون القرآني.

Uvod

Ljudi se svakodnevno nalaze u situacijama u kojima se pozivaju na ono što je neko drugi rekao ili napisao. Nekada to rade prenoseći samo sadržaj ili smisao poruke, dok u situacijama u kojima je iz nekog razloga pored smisla potrebno prenijeti i formu navode i jezička sredstva kojima je sadržaj poruke izrečen. Ove dvije vrste govora, upravni ili direktni i neupravni ili indirektni, prisutne su, za pretpostaviti je, u svim jezicima svijeta i na adekvatan način se tretiraju u udžbenicima posvećenim njihovim gramatikama. U njima se skreće pažnja na formalna obilježja jednog i drugog načina govora, način preizražavanja upravnog u neupravni govor, situacije u kojima je poruku potrebno prenijeti jednom ili drugom vrstom govora, itd.

U savremenim udžbenicima gramatike arapskog jezika ne postoje sadržaji koji se odnose na upravni (direktni) i neupravni (indirektni) govor. Razlog tome, između ostalog, nalazi se i u činjenici da je u arapskom jeziku, naročito je to bio slučaj u njegovim ranijim fazama, nedovoljno razvijen i razrađen sistem interpunkcijskih obilježja, samim time i onih vezanih za spomenute vrste govora. Međutim, to nikako ne znači da takva vrsta govora ne postoji u arapskom jeziku i da joj ne treba posvetiti dužnu pažnju. Štaviše, nepostojanje odgovarajućih interpunkcijskih obilježja zahtijevalo je od arapskog jezika da razvija obrasce neupravnog govora radi njegovog jasnog raspoznavanja od upravnog govora te s ciljem izbjegavanja pogrešnih razumijevanja.

Upravni i neupravni govor, odnosno prenošenje tuđeg govora općenito, klasični arapski gramatičari su tretirali u svojim djelima posvećenim razmatranjima jezičkih pitanja, posebno unutar kur'anskog korpusa. Tako se u literaturi na arapskom jeziku za ove vrste govora koristi različita terminologija. Pored savremenih termina *kelam mubašir* i *kelam gajr mubašir* koji su zapravo doslovan prijevod predmetne terminologije nekih drugih jezika, prvenstveno engleskog, koriste se i drugi različiti termini od kojih u većini prevladava riječ *hikaja*. Na tom tragu,

riječ *hikaja* se u značenju prenošenja govora (*rivajetul-kavl*)¹ upotrebljava od 10. stoljeća, dok je prije toga korištena u značenju oponašanja ili imitiranja (*muhakat*).²

Klasični arapski gramatičari su izraz *hikaja* upotrebljavali za označavanje prenošenja govora u njegovoj izvornoj formi i bez ikakvih promjena (upravni ili direktni govor), ali i za označavanje prenošenja samo njegovog smisla i značenja (neupravni ili indirektni govor).³

S druge strane, kod nekih autora riječ *hikaja* u ovom značenju prate različiti dodaci. Kod takvih se upravni govor podrazumijeva pod izrazom *hikajetul-lafz* (prenošenje govora i izrazom i značenjem), dok se na neupravni govor odnosi konstrukcija *hikajetul-ma'na* (prenošenje govora po značenju).⁴

Ibnus-Siradž u vezi s prenošenjem govora kaže: "Prenošenje govora označeno kao *hikaja* ne mijenja formu govora."⁵ Ove Ibnus-Siradžove riječi sugeriraju da se pod izrazom *hikaja* podrazumijeva upravni (direktni) govor, naspram kojeg neki autori, u značenju neupravnog (indirektnog) govora, koriste riječ *ihbar*. Naime, uvođenje izraza *hikaja* za upravni i *ihbar* za neupravni govor opravdava se time što korijen *hky* (*hakā* i *hākā*) podrazumijeva oponašanje (u ovom slučaju govora u njegovom sadržaju i formi), dok korijen *hbr* tj. glagol *aḥbara* podrazumijeva prenošenje sadržaja bez oponašanja forme. To potvrđuju i Bergstrasse-rove riječi prema kojima je doslovno prenošenje govora (*hikaja*) uobičajeno u većini jezika, ali da je dozvoljeno i obavještanje o sadržaju govora (*ihbar*).⁶

1 Pored ovog, u arapskoj literaturi se za prenošenje govora upotrebljavaju i neki drugi izrazi, kao što su: *hikajetul-kavl*, *naqlul-kavl*, *rivajetul-kelam*, *hikajetul-kelam*, *na-klul-kelam*, itd.

2 Muḥammad Šafīq Ġurbāl (urednik), *al-Mawsū'a al-'arabiyya al-mujassara*, Dār al-ša'b i Mu'assasa Frānklīn li al-ṭibā'a wa al-našr, Kairo i New York, 1965, str. 730.

3 Ġamāluddīn al-Anšārī Ibn Hišām, *Awdaḥ al-masālik ilā Alfiyya Ibn Mālik*, Taḥqīq Muḥammad Muḥyiddīn 'Abdulḥamīd, al-Maktaba al-'ašriyya, Bejrut, 1998, tom 4, str. 279, fusnota 1. Taj stav je, na neki način, svojstven i al-Sirāfiju (Abū Bišr 'Amr Ibn 'Uṭmān Sibawayh, *al-Kitāb*, Taḥqīq: 'Abdussalām Muḥammad Hārūn, 3. izdanje, 'Ālam al-kutub, Bejrut, 1983, tom 3, str. 143, fusnota 1).

4 Ġamāluddīn al-Anšārī Ibn Hišām, isti izvor, str. 280, fusnota 3.

5 Abū Bakr Muḥammad Ibn Sahl b. al-Sirāġ, *al-Uṣūl fī al-naḥw*, Taḥqīq: 'Abdulḥusayn al-Fatli, 3. izdanje, Mu'assasa al-risāla, Bejrut, 1996, tom 1, str. 263.

6 Gotthelf Bergstrasser, *al-Taṭawwūr al-naḥwī li al-luġa al-'arabiyya*, uredio, kritički obradio i korigovao: Ramaḍān 'Abduṭṭawwāb, 2. izdanje, Maktaba al-Ḥānġī, Kairo,

Osim spomenutih, u izvorima na arapskom jeziku se u kontekstu govora o upravnom i nepravnom govoru susreću i neki drugi izrazi, kao što su: *nakl mubašir* i *nakl gajr mubašir*, *nakl harfi* i *nakl mutesarref fihi*, *nakl hika'i* i *nakl ihbari*, a isto tako i riječi pod kojima se podrazumijevaju učesnici u procesu prenošenja govora, kao što su: *nakil* (prenosilac), *menkul minhu* ili *menkul anhu* (onaj od kojeg se prenosi), *menqul ilejhi* (onaj kome se prenosi), ili one koje se odnose na preneseni govor, kao što su: *kelam menkul* ili *kavl menkul*, itd.

Cilj ovog rada je da konsultujući klasične i savremene arapske izvore skrene pažnju na upravni i nepravni govor u arapskom jeziku, s posebnim osvrtom na njihove obrasce u Kur'anu koje je nužno prepoznavati radi adekvatnog razumijevanja, prevođenja i tumačenja njima izraženih kur'anskih sadržaja.

Upravni (direktni) govor u Kur'anu

Upravni ili direktni govor podrazumijeva doslovno prenošenje nečijeg govora. Primjenjuje se u okolnostima u kojima je pored sadržaja ili smisla važno prenijeti i preciznu formulaciju poruke. Takav je slučaj s vjerskim tekstovima, naučnim citatima, pravnim izjavama, medijskim izvještajima, te svim svakodnevnim verbalnim izražavanjima u kojima je iz bilo kojeg razloga bitno doslovno prenijeti nečije riječi. U pisanom tekstu, upravni govor se označava navodnicima ili crticama koje izvornu poruku odvajaju od uvodnih riječi, dok se u usmenom izražavanju efekat upravnog govora postiže tako što se u dijelu koji uvodi izvornu poruku upotrijebe riječi koje to naglašavaju, kao što su: citiram, doslovno, od riječi do riječi, itd.

Kao što je slučaj s govorom općenito, i onaj u Kur'anu se prenosi na jedan od dva načina: direktno ili neposredno (upravni govor), odnosno indirektno ili posredno (nepravni govor). U

1994, str. 185. I u arapsko-bosanskom rječniku Teufika Muftića (3. izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997) izraz *hikaja* se, između ostalog, prevodi kao doslovno navođenje ili upravni govor (str. 320), a riječ *ihbar* kao nepravni govor (str. 357).

Kur'anu se, naravno, većina verbalnih izražavanja nastoji prenijeti upravnim ili direktnim načinom zbog važnosti i značaja očuvanja izvorne forme sadržaja kur'anskog kazivanja te preciznosti i odgovornosti u prenošenju.

Kad je u pitanju upravni govor u Kur'anu, a isti je slučaj manje-više s arapskim jezikom općenito, on se uglavnom uvodi osnovnim glagolom verbalnog izražavanja, glagolom *kale* (reći, kazati) i iz njega izvedenim oblicima:

قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ

“Ulazite u džehennem s narodima, s džinima i ljudima koji su prije vas bili i nestali”, reći će On...⁷

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ

A kada im se kaže: “Pristupite onome što Allah objavljuje, i Poslaniku!...”⁸

فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ

... pa ako vam Allah daruje pobjedu, oni reknu: “Zar mi nismo bili uz vas?...”⁹

يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ

Na dan kada Allah sakupi poslanike i upita (kaže): “Da li su vam se odazvali?...”¹⁰

قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا

“Kamo sreće da sam ranije umrla...”, uzviknu (reče) ona.¹¹

Prema tome, glagol *kale* u arapskom jeziku u osnovi uvodi upravni govor. Tako je i Sibevejh, prema onome što se može pročitati u njegovom djelu *el-Kitab*, bio stava da se nakon upotrijebljenog glagola *kale* ili nekog iz njega izvedenog oblika mora navesti govor u cijelosti, odnosno u formi u kojoj ga je izrekao

7 al-A'rāf, 38.

8 al-Mā'ida, 104.

9 al-Nisā', 141.

10 al-Mā'ida, 109.

11 Maryam, 23.

njegov prvi odašiljalac.¹² To, na neki način, potvrđuju i sljedeće njegove riječi: “Glagol *kale* ne mijenja govor u odnosu na formu u kojoj je bio prije uvođenja tog glagola.”¹³

Kad je u pitanju upravni govor uveden nekim drugim glagolima koji sadrže smisao govorenja i kazivanja (verbalnog izražavanja), kao što su: *nada* (dozivati), *de’a* (pozvati), *se’ele* (upitati), *evha* (objaviti, oglasiti), *emere* (narediti, zapovjediti), itd., arapski gramatičari nisu bili jedinstvenog mišljenja. Tako predstavnici Kufske gramatičarske škole smatraju da upravni govor može biti uveden i takvim glagolima,¹⁴ kao što je slučaj u sljedećim kur’anskim ajetima:

وَنَادُوا يَا مَالِكُ، لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ

Oni će dozivati: “O Malik! Neka Gospodar tvoj učini da umremo!...”¹⁵

فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ

... a poslanicima je Gospodar njihov objavljivao: “Mi ćemo nevjernike sigurno uništiti!”¹⁶

يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا

... pa ti dođu zaklinjući se Allahom: “Mi smo samo htjeli da učinimo dobro i da bude sloge.”¹⁷

فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا

... i neka se Allahom zakunu: “Naše zakletve su vjerodostojnije od zakletvi njihovih...”¹⁸

سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ

12 Abū Bišr ‘Amr Ibn ‘Uṭmān Sībawayh, isti izvor, tom 1, str. 122.

13 Abū Bišr ‘Amr Ibn ‘Uṭmān Sībawayh, isti izvor, tom 3, str. 143.

14 Faḍīl Šāliḥ al-Šāmarrā’ī, *al-Ġumla al-‘arabiyya: ta’lifuhā wa aqsāmuhā*, 2. izdanje, Dār al-fikr, Amman, 2007, str. 210.

15 al-Zuḥruf, 77.

16 Ibrāhīm, 13.

17 al-Nisā’, 62.

18 al-Mā’ida, 107.

... stražari u njemu će ih upitati: “Zar nije niko dolazio da vas opominje?”¹⁹

Međutim, predstavnici Basranske gramatičarske škole su bili stava da se upravni govor uvodi samo glagolom *kale*, te da je u slučajevima u kojima se to na prvi pogled doima drugačije, kao što je slučaj s gore navedenim kur’anskim ajetima, zapravo elidiran glagol *kale*, što po njihovom mišljenju potvrđuju sljedeći ajeti u kojima je, pored nekog od ovih glagola, naveden i glagol *kale*:²⁰

وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ، إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي

*A Nuh je bio zamolio Gospodara svoga i rekao: “Gospodaru moj, sin moj je čeljade moje...”*²¹

إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ، إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ سَيْبًا

*Kad je on Gospodara svoga tiho zovnuo i rekao: “Gospodaru moj, kosti su mi oronule i glava osijedjela...”*²²

وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ

*I faraon obznani narodu svome: “O narode moj”, reče on, “zar meni ne pripada carstvo u Misiru...”*²³

هَذَاكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً

*Tu Zekerijja zamoli Gospodara svoga: “Gospodaru moj”, reče, “podari mi od Sebe čestita potomka...”*²⁴

فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرْنَا اللَّهَ جَهْرَةً

... Pa, od Musaa su tražili i više od toga, kad su uglas rekli: “Pokaži nam Allaha”...²⁵

19 al-Mulk, 8.

20 Ġamāluddīn al-Anṣārī Ibn Hišām, *Muġnī al-labīb ‘an kutub al-a‘arīb*, Taḥqīq: Māzin al-Mubārak i Muḥammad ‘Alī Ḥamdullāh, Murāġa‘a: Sa‘īd al-Afgānī, 6. izdanje, Dār al-fikr, Bejrut, 1985, str. 539.

21 Hūd, 45.

22 Maryam, 3–4.

23 al-Zuḥruf, 51.

24 Ālu ‘Imrān, 38.

25 al-Nisā’, 153.

Postoje autori koji se ne slažu s ovim mišljenjem predstavnika Basranske gramatičarske škole. Oni kao dokaz da se nakon glagola govorenja i kazivanja (verbalnog izražavanja) u upravnom govoru ne mora podrazumijevati glagol *kale* navode sljedeće ajete u kojima se poslije takvih glagola uvodi čestica *enne* koja se ne upotrebljava uz glagol *kale*:²⁶

وَأَيُّوبُ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ

*I Ejjubu se, kada je Gospodaru svome zavapio: "Mene je nevolja snašla, a Ti si od milostivih najmilostiviji."*²⁷

وَأَوْحِيْ إِلَىٰ نُوْحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ

*I Nuhu bi objavljeno: "Osim onih koji su već vjernici, niko više iz naroda tvoga neće vjernik postati..."*²⁸

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَائِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ

*I Gospodar njihov im se odaziva: "Nijednom trudbeniku između vas trud njegov neće poništiti, ni muškarcu ni ženi..."*²⁹

Međutim, u navedenim primjerima, a sudeći prema onome o čemu će više riječi biti u narednom odjeljku, iako svojom formom sugeriraju doslovno prenesen sadržaj, zapravo se radi o neupravnom govoru, tako da kao argumenti protiv stava predstavnika Basranske gramatičarske škole o elidiranju glagola *kale* nakon drugih glagola verbalnog izražavanja u upravnom govoru nemaju snagu i težinu.

Na tom tragu, elidirani glagol *kale* mogao bi se pretpostaviti u sljedećem kur'anskom ajetu u kojem je nakon jednog od glagola verbalnog izražavanja, glagola *halefe* (zaklinjati se), upotrijebljena za glagol *kale* karakteristična partikula *inne*, s tim da kontekst u ovom slučaju sugeriraju da se radi o neupravnom govoru, iako bi, sudeći prema formi i ukoliko partikulu *inne*

26 'Umar Yūsuf 'Ukāša, "Taraddud al-maqūl bayna ah-hikāya wa al-iḥbār fī al-Qur'ān al-karīm", *al-Mağalla al-urduniyya fī al-luġa al-'arabiyya wa ādābihā*, svezak 5, br. 1, Ġāmi'a Mu'ta, Jordan, 2009, str. 207.

27 al-Anbiyā', 83.

28 Hūd, 36.

29 Ālu 'Imrān, 195.

posmatramo kao partikulu pojačanja (zaista, doista, uistinu) a ne partikulu koja uvodi neupravni govor, bilo osnovano pomisliti i da se radi o upravnom govoru:

وَيَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِيَّاهُمْ يُنْكِرُ

Oni se zaklinju Allahom da su doista vaši...³⁰

U klasičnom arapskom jeziku sistem interpunkcijskih obilježja, među njima i onih karakterističnih za upravni govor, nije bio razvijen. Zapravo je i samo arapsko pismo bilo veoma manjkavo i oskudno. Oznake za kratke i duge vokale nisu postojale, kao ni dijakritičke tačke na osnovu kojih se danas razlikuju međusobno slična slova. U čitanju i razumijevanju štiva koje je prije pojavljivanja islama i spuštanja posljednje Božije objave, Kur'ana, bilo zabilježeno, Arapi su se uglavnom oslanjali na vlastito jezičko iskustvo. Do usavršavanja arapskog pisma i njegovog dovođenja u stanje u kojem se manje-više nalazi i danas, uvođenjem dijakritičkih tačaka za raspoznavanje međusobno sličnih suglasnika, zatim oznaka za obilježavanje kratkih i dugih vokala, itd., došlo je zahvaljujući nastojanju da se osiguraju preduvjeti za ispravno čitanje i razumijevanje kur'anskih sadržaja. Međutim, kako interpunkcijska obilježja u tom kontekstu nisu igrala neku značajniju ulogu, taj sistem je i dalje ostao bez nekih konkretnih rješenja. Situacija se u tom smislu počela mijenjati tek u savremenom arapskom jeziku.

Nepostojanje interpunkcijskih obilježja karakterističnih za upravni govor uglavnom ne otežava njegovo prepoznavanje u Kur'anu, tim prije što se u većini slučajeva može lahko raspoznavati od neupravnog govora za čije je obrasce specifično uvođenje partikula, pomjerenje ili promjena lica, itd.

Međutim, iako formom sugerišu da se u njihovom slučaju radi o upravnom govoru, neki kur'anski sadržaji su po mišljenju pojedinih arapskih autora zapravo izraženi neupravnim govorom, tako da na takve slučajeve treba obratiti posebnu

30 al-Tawba, 56.

pažnju i na adekvatan ih način tretirati. O tome će više govora biti u nastavku, u dijelu o neupravnom (indirektnom) govoru u Kur'anu.

Neupravni (indirektni) govor u Kur'anu

Neupravni ili indirektni govor podrazumijeva preporučavanje ili parafraziranje nečijeg govora. Primjenjuje se u okolnostima u kojima, za razliku od upravnog govora, nije nužno prenijeti preciznu formulaciju poruke, nego samo njen sadržaj ili smisao. Više je odlika usmenog izražavanja, ali se upotrebljava i u pisanom tekstu. Osnovno obilježje po kojem se prepoznaje neupravni ili indirektni govor jeste riječca *da* koja uvodni dio iskaza povezuje sa sadržajem izvorne poruke u kojem u ovoj vrsti govora također nužno dolazi i do nekih pomjeranja ili promjena u ličnim zamjenicama, glagolskim vremenima, vremenskim odrednicama, itd.

Ranije smo kazali da glagol *kale* u arapskom jeziku u osnovi uvodi upravni govor. Međutim, arapski jezik, kako u Kur'anu tako i izvan njega, poznaje i situacije u kojima je glagol *kale* upotrijebljen za uvođenje neupravnog govora. Naime, ako se na početku rečenice kojom se prenosi sadržaj govora nađe zamjenica koja se odnosi na subjekat uvodne rečenice i podudara se s njim u licu, neophodno je nakon glagola *kale* u uvodnoj rečenici uvesti partikulu *inne* ili njenu verziju *enne* uz prijedlog *bi* (*bi enne*), što onda taj govor čini neupravnim (indirektnim):

قَالَ عَمْرُو هُوَ مُسَافِرٌ - قَالَ عَمْرُو إِنَّهُ (بِأَنَّهُ) مُسَافِرٌ

Amr reče da on putuje.

Ako se, pak, radi o zamjenici koja se ne podudara u licu sa subjektom uvodne rečenice, radi se o upravnom govoru i ne uvođe se gore spomenute partikule:

قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ

... rekoše učenici: “Mi ćemo biti pomagači Allahove vjere...”³¹

قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي

On reče: “Ja sam Jusuf, a ovo je brat moj...”³²

قَالَ هِيَ رَاوَدْتَنِي عَنْ نَفْسِي

Reče on: “Ona je mene pokušala na grijeh navesti...”³³

Naravno, partikula *inne* se u ovakvim okolnostima može uvesti s ciljem naglašavanja, kao što je slučaj u kur’anskom ajetu:

قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا

“Ja sam doista Allahov rob”, reče on, “On će meni Knjigu dati i vjerovjesnikom me učiniti.”³⁴

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

A kada Gospodar tvoj reče melekima: “Ja ću sigurno na Zemlji namjesnika postaviti!...”³⁵

Isto tako, ako se ta zamjenica podudara u licu sa subjektom uvodne rečenice, ali se ne odnosi na njega, riječ je o upravnom govoru i ne uvode se gore spomenute partikule:

قَالَ عَمْرٌو هُوَ مُسَافِرٌ

Amr reče: “On putuje.”

I ovdje se, radi naglašavanja, može uvesti partikula *inne*, na način:

قَالَ إِنَّهُ عَمْرٌو إِنَّهُ مُسَافِرٌ

Amr reče: “On doista putuje.”

kao što i u Kur’anu stoji:

قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ

31 Ālu ‘Imrān, 52.

32 Yūsuf, 90.

33 Yūsuf, 26.

34 Maryam, 30.

35 al-Baqara, 30.

... “On naglašava (*insistira*)”, reče on, “da ta krava ne smije biti ni stara ni mlada...”³⁶

U prethodnom primjeru, partikula *inne* je u prvom slučaju u funkciji pojačanja (zaista, doista, uistinu), dok je u drugom slučaju partikula koja uvodi neupravni govor nakon glagola *kale*. U Kur'anu postoji vrlo mali broj ajeta u kojima partikula *inne*, nakon glagola *kale*, uvodi neupravni govor. Takav je i sljedeći kur'anski ajet:

قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولَ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ

“On naglašava (*insistira*)”, reče on, “da krava ne smije biti iscrpljena oranjem zemlje i natapanjem usjeva...”³⁷

Ovdje bi se kao primjer mogao navesti i gore spomenuti kur'anski ajet (et-Tevbe, 56) ako, kako to njegov kontekst i sugerirše, pretpostavimo da je u njemu elidiran glagol *kale*:

وَيَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِيَّاهُمْ يُنْكِرُ

Oni se zaklinju Allahom da su doista vaši...³⁸

Prema tome, partikula *inne* u arapskom jeziku u pratnji glagola *kale* služi za prenošenje govora bilo da se radi o upravnom (direktnom) ili neupravnom (indirektnom) govoru.

Spomenuta okolnost vezana za partikulu *inne*, a imajući u vidu činjenicu da se u arapskom jeziku ne koriste dosljedno interpunkcijska obilježja, može rezultirati pogrešnim razumijevanjem rečenica u kojima se ona pojavljuje. Naime, budući da ova partikula može uvoditi i upravni (direktni) i neupravni (indirektni) govor, zbog nedosljednog korištenja (ili nekorištenja općenito) interpunkcijskih obilježja preneseni govor u rečenici tipa: *قال عمرو إنني مسافر* i *قال عمرو إنه مسافر* može se različito razumjeti te dovesti u vezu s različitim akterima na način: *Amr reče da on putuje*, ali i: *Amr reče: “On uistinu putuje.”*, te: *Amr reče da ja putujem*, ali i: *Amr reče: “Ja uistinu putujem.”* Zato je

36 al-Baqara, 68.

37 al-Baqara, 71.

38 al-Tawba, 56.

u savremenom arapskom jeziku tendencija takva da se nakon glagola *kale* u neupravnom ili indirektnom govoru ne koristi partikula *inne*, nego partikula *enne* sa prijedlogom *bi* (*bi enne*).

S druge strane, partikule *en* (*en el-mufessire* ili *en et-tefsirijje* i *en el-masderijje*)³⁹ i *enne* nakon glagola verbalnog izražavanja, kao što su: *nada* (dozivati), *de'a* (pozvati) *evħa* (objaviti, oglašiti), *emere* (narediti, zapovjediti), itd., uvode samo neupravni (indirektni) govor,⁴⁰ makar se nakon njih našao i glagol u zapovjednoj formi (imperativu) ili neka vokativna konstrukcija, odnosno iskaz koji svojom formom sugerise doslovno prenesen sadržaj, kao što je slučaj sa sljedećim kur'anskim ajetima:

وَنُودُوا أَنْ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

... i njima će se doviknuti: "Taj džennet ste u nasljedstvo dobili za ono što ste činili."⁴¹

فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ

I dok se on u hramu stojeći molio, meleki ga zovnuše: "Allah ti javlja radosnu vijest..."⁴²

إِذْ يُوْحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبَّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا

Kad je Gospodar tvoj nadahnuo meleke: "Ja sam s vama pa učvrstite one koji vjeruju!..."⁴³

وَأَوْحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ

I Nuhu bi objavljeno: "Osim onih koji su već vjernici, niko više iz naroda tvoga neće vjernik postati..."⁴⁴

39 Partikula *en el-mufessire* ili *en et-tefsirijje* (eksplikativno *en*) ne regira nikakvu promjenu u svome okruženju za razliku od partikule *en el-masderijje* (infinitivno *en*) koja zahtijeva da glagol nakon nje, u najvećem broju slučajeva, bude u konjunktivu ili zavisnom načinu sadašnjeg vremena (*mensub*).

40 To je za partikulu *en* ustvrdio al-Farrā' (Abū Zakariyyā) u djelu *Ma'āni al-Qur'ān* (Taḥqīq: Aḥmad Yūsuf Naġātī i Muḥammad 'Alī al-Naġġār, Dār al-kutub al-mišriyya, Kairo, 1955, tom 3, str. 192), dok se u vezi s partikulom *enne* u tom smislu izjasnio al-Naḥḥās (Abū Ġa'far) u djelu *I'rāb al-Qur'ān* (Taḥqīq: al-Šayḥ Ḥālid 'Alī, 2. izdanje, Dār al-ma'rifa li al-ṭibā'a wa al-našr wa al-tawzī', Bejrut, 2008, str. 231), kao i al-Sāmarā'ī (isti izvor, str. 213).

41 al-A'rāf, 43.

42 Ālu 'Imrān, 39.

43 al-Anfāl, 12.

44 Hūd, 36.

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ

... i Musau smo objavili, kad mu je narod njegov vode zatražio:
“Udari štapom svojim po stijeni...”⁴⁵

فَلَمَّا آتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَن يَا مُوسَىٰ
إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

A kad do vatre dođe, neko ga zovnu s desne strane doline, iz stabla, u blagoslovljenom kraju: “O Musa, Ja sam Allah, Gospodar svjetova!”⁴⁶

Objašnjavajući ovakve situacije, es-Samerra’i navodi primjer: *Naredio sam mu: “Idi!”* (Naredio sam mu: “Idi!”) i kaže da se njime želi kazati da sam mu naredio da ode, ali ne i da sam to nužno zatražio od njega upravo izrazom: *إِذْهَبْ*, nego potencijalno i bilo kojim drugim izrazom koji podrazumijeva isto značenje, kao što su: *رَأْصِرْفٌ*,⁴⁷ *سَافِرٌ*, *لَا تَبَقْ هُنَا*, *إِمضِ مِنْ هُنَا*: tako da se tu zapravo radi o neupravnom (indirektnom) govoru, bez obzira što konstrukcija (u ovom slučaju zapovjedni način ili imperativ) sugerije da je poruka prenesena i formom, a ne samo sadržajem. Isto se može ustvrditi i za primjere sa partikulom *enne* na početku poruke koja se prenosi.

Jednako tako, neupravnim se smatra i govor, uveden glagolom *kale* ili nekim od glagola koji sadrže smisao govorenja ili kazivanja (verbalnog izražavanja), u čijem sadržaju je došlo do “pomjeranja” (promjene) lica, kakav je slučaj sa sljedećim kur’anskim ajetima u kojima je drugo lice zamijenjeno trećim:

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ (إِنْ تَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَكُمْ) إِنْ
يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ

Reci onima koji ne vjeruju da će im biti oprosteno ono što je prije bilo ako se okane...⁴⁸

وَإِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ

45 al-A’rāf, 160.

46 al-Qaşaş, 30.

47 al-Sāmarrā’ī, isti izvor, str. 213.

48 al-Anfāl, 38.

*I kada živa sahranjena djevojčica bude upitana zbog kakve je krivice umorena.*⁴⁹

وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ (مَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ خَلْقِهِمْ)

*A ako ih upitaš ko ih je stvorio, sigurno će reći: "Allah!..."*⁵⁰

ثُمَّ لَتَقُولَنَّ لَوْلِيَّ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ (مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِكَ) umjesto مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ

*... a onda ćemo njegovom najbližem krvnom srodniku reći da mi nismo prisustvovali pogibiji porodice njegove...*⁵¹

قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ (أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ) umjesto يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ

*Reci vjernicima, robovima Mojim, da molitvu obavljaju i da udjeljuju od onoga što im Mi darujemo...*⁵²

ili onim u kojima je prvo lice zamijenjeno trećim:

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا (لَئِنْ جَاءَتْنَا آيَةٌ لَنُؤْمِنَنَّ بِهَا) umjesto لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا

*Oni se zaklinju Allahom, najtežom zakletvom, da će, ako im dođe čudo, sigurno zbog njega vjernici postati...*⁵³

وَيَوْمَ نَقُومُ السَّاعَةَ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ (مَا لَبِثْنَا غَيْرَ سَاعَةٍ) umjesto مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ

*A na dan kad nastupi Čas ožvljenja, zločinci će se zaklinjati da su u grobovima samo jedan čas ostali...*⁵⁴

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ (مَاذَا أُحِلَّ لَنَا) umjesto مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ

*Pitaju te šta im se dozvoljava...*⁵⁵

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ (مَاذَا يُنْفِقُونَ) umjesto مَاذَا يُنْفِقُونَ

49 al-Takwīr, 8–9.

50 al-Zuḥruf, 87.

51 al-Naml, 49. Neki autori ('Umar Yūsuf 'Ukāša, isti izvor, str. 208–209) smatraju da se ovdje ipak radi o upravnom govoru, te da je spojena lična zamjenica za 3. lice (*hiu*) u konstrukciji *ehlihi* (مَهْلِكَ أَهْلِهِ) uvedena umjesto spojene lične zamjenice za 2. lice (*ke*) radi izbjegavanja glasovne disharmonije, odnosno situacije u kojoj bi ove riječi sličnog ili identičnog fonetskog sastava bile teške za izgovaranje i neugodne za slušanje: *mehlike ehlike* (مَهْلِكَ أَهْلِكَ).

52 Ibrāhīm, 31.

53 al-An'ām, 109.

54 al-Rūm, 55.

55 al-Mā'ida, 4.

*Pitaju te kome će udjeljivati...*⁵⁶

ili onim u kojima je drugo lice zamijenjeno prvim:

فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ (إِنَّكُمْ لَذَائِقُونَ إِنَّا لَذَائِقُونَ)

*I riječ Gospodara našeg da ćemo, doista, kaznu iskusiti na nama se ispunila.*⁵⁷

ili onim u kojima je prvo lice zamijenjeno drugim:

أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُم مِّنْ زَوَالٍ (مَا لَنَا مِنْ زَوَالٍ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ)

*... A zar se prije niste zaklinjali da nećete na onaj svijet?*⁵⁸

Pojedini arapski autori smatraju da i upotreba množine u rečenicama kojima se uvodi preneseni govor sugerise da se u takvim slučajevima radi o prenošenju govora po smislu ili značenju, odnosno o neupravnom ili indirektnom govoru,⁵⁹ zbog toga što je, po njihovom mišljenju, teško za očekivati da grupa ljudi istovremeno horski izgovara istu rečenicu ili sadržaj, osim ako se radi o nekom performansu. Takav je slučaj s brojnim kur'anskim ajetima, među kojima su i sljedeći:

قَالُوا كَيْفَ نَكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمُهْدِ صَبِيًّا

*... “Kako da govorimo djetetu u bešici”, rekoše.*⁶⁰

فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا إِسْحَرُ مَبِينٌ

*Pa su oni među njima koji nisu vjerovali povikali: “Ovo nije ništa drugo do vradžbina prava!”*⁶¹

قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ

*... oni su odgovorili: “Vjerujemo, a Ti budi svjedok da smo mi muslimani.”*⁶²

56 al-Baqara, 215.

57 Šāffāt, 31.

58 Ibrāhīm, 44.

59 Muḥammad al-Tāhir Ibn ‘Āšūr, *al-Taḥrīr wa al-tanwīr*, al-Dār al-tūnisiyya li al-našr, Tunis, 1984, tom 1, str. 683–684.

60 Maryam, 29.

61 al-Mā’ida, 110.

62 al-Mā’ida, 111.

قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ

A kada učenici rekoše: "O Isa, sine Merjemin..."⁶³

To se pogotovo odnosi na ajete u kojima se kao vršioci radnje verbalnog izražavanja podrazumijevaju osobe ili grupe ljudi koje su prenesene riječi izgovarale u različitim historijskim periodima i na uzajamno veoma udaljenim mjestima. Takav je slučaj sa sljedećim kur'anskim ajetom u kojem se kao vršioci radnje verbalnog izražavanja, prema mišljenju većine mufesira, podrazumijevaju kršćani, židovi i Arapi idolopoklonici:

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا

Nevjernici govore: "Allah je sebi uzeo dijete..."⁶⁴

Međutim, iako je ovo mišljenje osnovano i razložno, ova kva vrsta govora se karakteriše kao upravni ili direktni govor u svim jezicima. To nam sugerije njegova forma, a kada je u pitanju sadržaj, iako se dovodi u vezu sa subjektom koji čini više jedinki, on se obično ne izgovara horski, nego ga iznese jedna osoba iz te skupine, a ostali se s njom prešutno oko njega slože. Nadalje, na isti ili sličan način mogli bismo onda sumnjati i u doslovnost sadržaja koji nam na direktan ili neposredan način prenosi i jedna osoba, jer ne možemo biti sigurni da je onaj čije se riječi prenose odaslao tu poruku upravo na taj način i tim jezičkim materijalom, a to bi onda dovelo u pitanje upravni ili direktni govor općenito.

Zaključak

Kao što je to slučaj s većinom jezika svijeta, i arapski jezik poznaje dvije vrste prenošenja govora: direktno ili neposredno (upravni govor) i indirektno ili posredno (neupravni govor). Ono što ga u tom kontekstu razlikuje od drugih jezika jeste da u njemu sistem interpunkcijskih obilježja, među njima i onih karakterističnih za upravni govor, nije (bio) razvijen ili se on

63 al-Mā'ida, 112.

64 al-Baqara, 116.

nedosljedno primjenjivao i primjenjuje. Međutim, i pored toga, raspoznavanje upravnog od neupravnog govora, kako u jeziku općenito, tako i u samome Kur'anu, nije težak poduhvat s obzirom na razvijene i prepoznatljive obrasce neupravnog govora u arapskom jeziku.

Kur'an je u cijelosti direktno ili neposredno preko meleka Džibrila Allahovom Poslaniku, a.s., saopšteni Allahov, dž.š., Govor. Kada su u pitanju verbalna očitovanja unutar njegovog sadržaja, ona se, također, zbog važnosti i značaja očuvanja izvorne forme nastoje prenijeti direktno ili neposredno. Naravno, postoje i ona verbalna očitovanja unutar kur'anskog sadržaja koja se saopštavaju indirektnim ili posrednim načinom, ali i ona koja pojedini autori, uprkos njihovoj formi koja sugerise upravni govor, karakterišu kao neupravni govor. To se odnosi na sadržaje sa subjektima u množini ili one koji se uvode eksplikativnom partikulom *en* (*en et-tefsirijje* ili *en el-mufessire*) i uvodnom rečeničnom partikulom *enne*. Takvi primjeri bi se u arapskom jeziku, posebno kada je u pitanju drugi spomenuti slučaj, mogli tretirati kao treći način prenošenja govora, onaj između upravnog i neupravnog, te bi se eventualno mogli okarakterisati kao kvaziupravni govor.

U Kur'anu je sve, ne samo po svome sadržaju nego i po svojoj formi, s razlogom saopšteno na odgovarajući način. Zbog toga je, između ostalog, nužno u njemu prepoznavati obrasce upravnog i neupravnog govora kako bi i takvi njegovi sadržaji bili adekvatno razumijevani, tumačeni i u druge jezike prenošeni.

Literatura

- Bergstrasser, Gotthelf: *al-Taṭawwur al-naḥwī li al-luġa al-‘arabiyya*, uredio, kritički obradio i korigovao: Ramaḍān ‘Abduṭṭawwāb, 2. izdanje, Maktaba al-Ḥānġī, Kairo, 1994.
- Farrā’ (al-), Abū Zakariyyā: *Ma‘āni al-Qur’ān*, Taḥqīq: Aḥmad Yūsuf Naġātī i Muḥammad ‘Alī al-Naġġār, Dār al-kutub al-miṣriyya, Kairo, 1955.
- Ġurbāl, Muḥammad Šafīq (urednik): *al-Mawsū‘a al-‘arabiyya al-mujassara*, Dār al-ša‘b i Mu‘assasa Frānklīn li al-ṭibā‘a wa al-našr, Kairo i New York, 1965.
- Ibn ‘Āšūr, Muḥammad al-Ṭāhir: *al-Taḥrir wa al-tanwīr*, al-Dār al-tūni-siyya li al-našr, Tunis, 1984.
- Ibn Hišām, Ġamāluddīn al-Anšārī: *Awdaḥ al-masālik ilā Alfiyya Ibn Mālīk*, Taḥqīq: Muḥammad Muḥyiddīn ‘Abdulḥamīd, al-Maktaba al-‘ašriyya, Bejrut, 1998.
- Ibn Hišām, Ġamāluddīn al-Anšārī: *Muġnī al-labīb ‘an kutub al-a‘ārīb*, Taḥqīq: Māzin al-Mubārak i Muḥammad ‘Alī Ḥamdullāh, Murāġa‘a: Sa‘īd al-Afġānī, 6. izdanje, Dār al-fikr, Bejrut, 1985.
- Ibn al-Sīrāġ, Abū Bakr Muḥammad b. Sahl: *al-Uṣūl fi al-naḥw*, Taḥqīq: ‘Abdulḥusayn al-Fatlī, 3. izdanje, Mu‘assasa al-risāla, Bejrut, 1996.
- Muftić, Teufik: Arapsko-bosanski rječnik, 3. izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.
- Naḥḥās (al-), Abū Ġa‘far: *I‘rāb al-Qur’ān*, Taḥqīq: al-Šayḥ Ḥālīd Ali, 2. izdanje, Dār al-ma‘rifa li al-ṭibā‘a wa al-našr wa al-tawzī‘, Bejrut, 2008.
- Sāmarrā‘ī (al-), Fāḍil Šālīḥ: *al-Ġumla al-‘arabiyya: ta‘līfuhā wa aqsā-muhā*, 2. izdanje, Dār al-fikr, Amman, 2007.
- Sībawayh, Abū Bišr ‘Amr Ibn ‘Uṭmān: *al-Kitāb*, Taḥqīq: ‘Abduṣsalām Muḥammad Hārūn, 3. izdanje, ‘Ālam al-kutub, Bejrut, 1983.
- ‘Ukāša, ‘Umar Yūsuf: “Taraddud al-maqūl bayna al-ḥikāya wa al-iḥbār fī al-Qur’ān al-karīm”, *al-Maġalla al-urduniyya fi al-luġa al-‘arabiyya wa ādābihā*, svezak 5, br. 1, Ġāmi‘a Mu‘ta, Jordan, 2009, str. 187-222.